

કુદરતી સંસાધનો આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગોની આર્થિક સ્થિતિ (ડાંગ જિલ્લાના સુબીર તાલુકાના સંદર્ભમાં)

અક્ષયભાઈ કાસુભાઈ બાગુલ

M.Phil. વિદ્યાર્થી, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

મહાદેવ દેસાઈ સમાજ સેવા સંકુલ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

૧. પ્રસ્તાવના

વર્તમાન સમયગાળામાં ભારત જેવા દેશમાં જેમ જેમ વસ્તીનું પ્રમાણ સતત વધતું જાય છે, તેમ તેમ વસ્તીની જરૂરિયાતો પણ વધતી જાય છે. આ વધતી વસ્તીની જરૂરિયાતોને સંતોષવા ઝડપી આર્થિક વિકાસનાં પ્રયાસો પણ વધતા જાય છે, અને આ વિકાસના વધતા પ્રયાસો મુખ્યત્વે કુદરતી સંસાધનો પર આધારિત હોય છે. આમ અંતે તો કુદરતી સંસાધનો જ વિકાસના બીજા ગણાવી શકાય. કોઈ પણ દેશના અર્થતંત્રનો આર્થિક વિકાસ કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાના વિકાસ પર આધાર રાખે છે. અર્થતંત્રના વિકાસની પ્રક્રિયા ઝડપી બનતાં આ ક્ષેત્રમાં માળખાકીય પરિવર્તન આવે છે.

વર્તમાન સમયમાં વિશ્વ ઝડપી આર્થિક વિકાસના પ્રયત્નો કરે છે. આ ઝડપી આર્થિક વિકાસની આંધળી દોડમાં કુદરતી સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એમાંય વિકસિત દેશોની દેખાદેખીથી વિકસતા જતા ગરીબ દેશો પણ તેમની હરોળમ વિકાસ સાધવા મથી રહ્યા છે. બીજા બાજુ વિશ્વની વસ્તી ઝડપથી વધતી જાય છે. વર્તમાન વસ્તી પોતાની વધુને વધુ જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે કુદરતી સંપત્તિનો ઉપભોગ કરવા લાગી છે. પરંતુ તેમ છતાં રાષ્ટ્રના આવકની અસમાન વહેચણી થયેલ જોવા મળે છે.

ભારતનાં અર્થકરણમાં નાના અને કુટિર ઉદ્યોગો વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આપણી વિવિધ આર્થિક સમસ્યાઓમાં ઉત્પાદન અને રોજગારી વધારવાની સમસ્યા મૂખ્ય છે. જો આ બનેમાં નોંધ પાત્ર વધરો કરવામાં આવે તો આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા વેગીલી, ઝડપી અને ઓછી કષ્ટદાયક બનાવી શકાય. દેશમાં ઉત્પાદન થતાં રોજગારીની તકોમાં વધારો કરવા માટે નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગો ઘણો જ મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે. અલબત્ત આ ઉદ્યોગો અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યા છે. જેની અસરો આખા ભારત દેશમાં જોવા મળે છે. આથી સરકારે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત બાદ તરત જ અને આયોજન દરમિયાન પણ આ ઉદ્યોગોનાં વિકાસ માટે વિશિષ્ટ પગલાઓ લીધા છે.

૨. સંશોધન પ્રશ્ન

કુદરતી સંસાધનો આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગોનો ઉદ્યોગીક માળખામાં હિસ્સો કેટલો?, ગૃહ ઉદ્યોગોના ઉત્પાદન વેચાણની સ્થિતિના પ્રશ્નો, ગૃહ ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા કુટુંબોની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને ગૃહ ઉદ્યોગો માટે સરકારની વિવિધ યોજનાઓ ક્યાં કેટલો? તેમજ ડાંગ જિલ્લામાં જ્યાં કુદરતી સંસાધનોનો ખૂબ મોટો ભંડાર જોવા મળે છે અને આખા ગુજરાત રાજ્યમાંથી જ્યાં સૌથી વધારે વરસાદ વરસતો જોવા મળે ત્યાં શા માટે બીનકૃષિ ક્ષેત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું? આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૩. અભ્યાસનું ક્ષેત્ર

મારા અભ્યાસમાં ડાંગ જિલ્લાના ત્રણ તાલુકા (આલવા, વઘઈ અને સુબીર) માંથી સુબીર તાલુકામાં કાર્યરત તમામ કુટિર ઉદ્યોગો માંથી વાસકામ સાથે જોડાયેલા કુટુંબો અને તેમાં રોજગારી મેળવતા શ્રમિકોનો આર્થિક અભ્યાસ, ના આધારે ગ્રામ વિકાસમાં ગૃહ ઉદ્યોગોનો ફાળો તપાસવાનું કામ મેં મારા અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં પસંદ કરેલ છે.

૪. સાહિત્ય સમીક્ષા

નાના પાયાના ઉદ્યોગોને ધ્યાનમાં રાખી ઘણાં અભ્યાસો કરવામાં આવ્યા છે. જે અભ્યાસોને ધ્યાનમાં રાખીને અહિ આ અભ્યાસોની સાહિત્ય સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. જેમના મોટાભાગના અભ્યાસો “લઘુ ઉદ્યોગો વિસ્તરણ તાલીમ”(1972) DAVARA દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. આ અભ્યાસોમાં મહદઅંશે લઘુ ઉદ્યોગોના ક્ષમતાલક્ષી વિકાસ પર ભાર મુકવામાં આવ્યું છે. આ અભ્યાસમાં એવું પણ તારવવામાં આવ્યું છે કે માત્ર મૂડી રોકાણની મર્યાદા વધારવાથી જ ક્ષમતાલક્ષી વિકાસ શક્ય બનતો નથી. પરંતુ મળતી ઉત્પાદકતાનું અસરકારક ખરીદ અને વેચાણ તથા ઉત્પાદિત વસ્તુઓના સાચા ઉપયોગથી લઘુ ઉદ્યોગના ક્ષમતાલક્ષી વિકાસની બાબત શક્ય બનાવી શકાય. તેમજ મોટાભાગના લઘુ ઉદ્યોગમાંથી જેનો વિકાસ પ્રમાણમાં સારો હોય છે, તેવા મોટાભાગના લઘુ ઉદ્યોગો કાં તો નિકાસલક્ષી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે. અથવા તો સ્થાનિક જરૂરયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આ સિવાયના નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ નહી થવાનું કારણ મોટા ભાગે અપૂરતી માંગ અને બજારની અવ્યવસ્થા છે.

ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ (I.I.M) એ ૧૯૮૮ માં જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર કાર્યક્રમનું મૂલ્યાંકન હાથ ધર્યું. આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યમાં જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્રોના મેનેજર એક માત્ર એવી સત્તા ધરવે છે. કે નાના પાયાના ઉદ્યોગની કોઈ પણ સમસ્યાનું નિવારણ તેમના હસ્તક થઈ શકે છે. પરંતુ એક હથ્થુ શાસન અને સત્તા બીના જરૂરી સમયનો વ્યાવ પણ કરે છે. જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્રમાં આવી વ્યવસ્થાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવું જોઈએ આ ઉપરાંત કેટલાક વિભાગોને પણ કેટલીક સત્તાઓ આપવી જોઈએ. જેમકે ધિરાણને લગતા પ્રશ્નો માટે અલગ વિભાગ, કાર્યશીલ મૂડીના પ્રશ્નોનો નિવારણ માટે અલગ અલગ વિભાગ, સ્થિર મૂડી, ફેક્ટરી શેડ, જમીન, કાચોમાલ વગેરે સમસ્યાઓના નિવારણ માટે અલગ જોગવાઈ હોવી જોઈએ. પ્રાદેશિક સ્તરે જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર નાણા કદના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે લગભગ એક દાયકાથી મદદરૂપ થતું આવ્યું છે. પરંતુ તેના વ્યવસ્થાકીય માળખામાં પરિવર્તન જરૂરી છે.

૫. ડાંગ જિલ્લાનો પરિચય

ડાંગ જિલ્લો સને ૧૯૪૭થી સ્વતંત્ર જિલ્લો તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ ડાંગ વિસ્તારનો વહીવટ ભારત સરકારના હાથમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંનાં ભીલ રાજાઓ આ પ્રદેશના માન્ય રાજાઓ તરીકે ચાલુ રહ્યા, હતા પરંતુ મોટા ભાગના વહીવટ સરકાર જંગલ ખાતા મારફત ચલાવતી હતી. ત્યાર બાદ દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ સાથે આ ભીલ રાજાઓ તથા નાયકોના વહીવટનો સંદંતર અંત આવ્યો. ડાંગના નાના રાજ્યોની વિલીનીકરણ એ વખતના મુંબઈ રાજ્યમાં થતા તાત્કાલિક સમય પુરતો એનો વહીવટ સુરત જિલ્લાનાં કલેક્ટરને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો અને થોડા સમયમાં આ પ્રદેશનાં અનોખા સ્થાનને કરણે તેનો અલગ જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો.

૬. સુબીર તાલુકાનો પરિચય

સુબીર તાલુકો ગુજરાત રાજ્યના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા ડુંગરાળ તેમજ જંગલ વિસ્તાર ધરાવતા ડાંગ જિલ્લામાં આવેલો તાલુકો છે. જે ૨૦૧૩ માં ડાંગ જિલ્લામાં નવા જાહેર કરવામાં ત્રણ તાલુકા માનો એક છે. સુબીર ગામ આ તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે. આ તાલુકામાં ૨૦ ગ્રામ પંચાયતો અને ૯૨ ગામોનો સમાવેશ થયેલ છે. સુબીર તાલુકાની કુલ વસ્તીનું પ્રમાણ ૫૬,૪૮૪ છે જેમાં કુલ પુરુષોનું પ્રમાણ ૨૮,૦૬૫ અને કુલ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૨૮,૪૧૯ જેટલું છે. સુબીર તાલુકામાં ૧૦૦ ગ્રામીણ વસ્તી જોવા મળે છે, જેમાંથી કુલ અનુશુચિત જનજાતિ વસ્તીનું પ્રમાણ ૯૯.૦૪% જેટલું નોંધાયેલ જેવા મુખ્ય છે.

૭. અભ્યાસના હેતુઓ

- (૧) ડાંગ જિલ્લાના ઉદ્યોગીક માળખામાં ગૃહ ઉદ્યોગોનો દરજ્જો જાણવો.
- (૨) ગૃહ ઉદ્યોગોના ઉત્પાદન વેચાણની સ્થિતિ નો અભ્યાસ કરવો.
- (૩) ગૃહ ઉદ્યોગો સાથે જોડાયેલા કુટુંબોની આર્થિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.

૮. અભ્યાસની પદ્ધતિ અને માહિતી એકત્રીકરણ

સંશોધનકાર્ય દરમિયાન મુખ્યત્વે પ્રાથમિક અને દ્વિતીય માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં નિદર્શ પસંદગી તરીકે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ડાંગ જિલ્લાના સુબીર તાલુકાનાં કુલ ૯૨ ગામડાઓમાં વાસકામ સાથે સંકળાયેલ ૬૮૦ પરિવારો જોવા મળ્યાં છે, જે

માંથી ૧૫ ટકા લેખે કુલ ૧૦૨ કુટુંબોની નિદર્શ પસંદગી કરી પ્રાથમિક માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. તેમજ દ્વિતીય માહિતીના સ્ત્રોત તરીકે MSME માં રીપોર્ટ જીલ્લા ગૃહ ઉદ્યોગના ડેટા અને અન્ય દસ્તાવેજી માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૯. ડાંગ જિલ્લાનાં ઔદ્યોગિક માળખામાં ગૃહ ઉદ્યોગોનો દરજ્જો :

કોઈ પણ જિલ્લાનાં ઔદ્યોગિક માળખામાં ગૃહ ઉદ્યોગોનાં દરજ્જા ને સમજવા માટે ગૃહ ઉદ્યોગોની વસ્તુ ઉત્પાદન ક્ષમતા વસ્તુ વેચાણ માંથી મળતી આવક અને વસ્તુ ઉત્પાદન પાછળ કરવામાં આવતો ખર્ચનો ખ્યાલ મેળવવો ખૂબ આવશ્યક સાબિત થાય છે, જે અંગેની માહિતી નીચેનાં કોષ્ટકમાં જાણી શકાય છે.

નોંધ : કોષ્ટકમાં વાસકામ કરતા કુટુંબોને તેમની કાર્ય વિશિષ્ટતાનાં આધારે જુદા જુદા જૂથો માં વહેંચવામાં આવ્યા છે.

કોષ્ટક : ૧.૧ તૈયાર માલનું માસિક સરેરાશ ઉત્પાદન, આવક અને ઉત્પાદન પાછળ થતો ખર્ચ દર્શાવતું કોષ્ટક :

ક્રમ	જૂથ	વસ્તુઓનું સરેરાશ ઉત્પાદન	વસ્તુ વેચાણ માંથી સરેરાશ આવક	ઉત્પાદન પાછળ સરેરાશ ખર્ચ
૧	A	૧૮૨.૭૮	૩૪૮૨.૮૬	૧૨૦૬.૨૫
૨	B	૮	૨૫૮૭.૫	૮૮૧.૨૫
૩	C	૧.૭૧	૪૬૨૮.૫૭	૧૦૮૫.૭૧
૪	D	૮.૮૩	૩૧૩૩.૩૩	૧૦૬૬.૬૬
૫	E	૮૬.૫	૪૬૩૭.૫	૩૮૬૨.૫
કુલ	-	૧૨૮.૮૫	૩૫૩૬.૭૬	૧૩૬૮.૧૩

સ્ત્રોત : પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૨૦૧૮)

રજૂ કરવામાં આવેલ કોષ્ટક પરથી જાણી શકાય કે જૂથ A વસ્તુઓનું સરેરાશ માસિક ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ૧૮૨.૭૮ નંગ છે, જે અન્ય જૂથોનાં પ્રમાણથી વધારે જોઈ શકાય છે. કારણ કે જૂથ A એ ટોપલા, ટોપલી જેવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે, જેની માંગ બજારમાં વાસની અન્ય બનાવતો કરતા વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે જૂથ C વસ્તુઓનું સરેરાશ માસિક ઉત્પાદન ૧.૭૧ નંગ કરે છે, તેમ છતાં તેની સરેરાશ માસિક આવક ૪૬૨૮.૫૭ રૂ. જોવા મળે છે, જે અન્ય જૂથોના વસ્તુ ઉત્પાદન ક્ષમતા અને તેની આવક સરખામણીમાં અલગ તારી આવે છે. કારણ કે જૂથ C એ વાસની મોટા કદની વસ્તુઓ બનાવતા નજરે ચડ્યા છે, અને આં વસ્તુઓની માંગ નીચી જોવા મળે છે પરંતુ તેની કિંમત ખૂબ ઉંચી હોવાથી જૂથ C ની સરેરાશ આવક અન્ય જૂથો ની વસ્તુ ઉત્પાદન ક્ષમતા અને આવકમાં તફાવત જોઈ શકાય છે. ઉપર દર્શાવેલ સમગ્ર કોષ્ટકમાં જૂથ B, C અને D અન્ય જૂથોની સરખામણીમાં ઉત્પાદન ઓછું કરે છે, તેમ છતાં તેમનો ઉત્પાદન પાછળનો ખર્ચો અન્ય જૂથોની સરખામણીમાં ખૂબ મોટો તફાવત જોવા મળતો નથી. કારણકે આં ત્રણેય જૂથો એવા પ્રકારની વસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે જેની પાછળ સાધન ઘસારો ખર્ચ વધારે ભોગવવો પડે છે.

૧૦. ગૃહ ઉદ્યોગોની ઉત્પાદન અને વેચાણની સ્થિતિનો ખ્યાલ

ગૃહ ઉદ્યોગોના ઉત્પાદન અને વેચની સ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવા માટે ઉદ્યોગોનાં ઉત્પાદન, આવક, ખર્ચ અને બજાર અંગેની માહિતીનો અભ્યાસ કરવું આવશ્યક છે. આપડે કોષ્ટક નંબર ૧.૧ માં ઉત્પાદન, આવક અને ખર્ચ અંગેનો ખ્યાલ મેળવ્યો અને હવે આપડે ઉદ્યોગોના બજાર વ્યવસ્થાનો ખ્યાલ નીચેના કોષ્ટક માંથી મેળવીશું.

કોષ્ટક ૧.૨ ઉત્તરઘાતા તૈયાર માલનું વેચાણ ક્યાં કરે છે તે અંગેની માહિતી દર્શાવતું કોષ્ટક

જૂથ	બજાર		કુલ
	સ્થાનિક બજાર	રાષ્ટ્રીય બજાર	
A	૪૯ (૭૬.૫૬)	૧૫ (૨૩.૪૩)	૬૪ (૧૦૦.૦)
B	૭ (૮૭.૫)	૧ (૧૨.૫)	૮ (૧૦૦.૦)
C	૭ (૧૦૦.૦)	૦ (૦.૦)	૭ (૧૦૦.૦)
D	૧૩ (૮૬.૬૬)	૨ (૧૩.૩૩)	૧૫ (૧૦૦.૦)
E	૫ (૬૨.૫)	૩ (૩૭.૫)	૮ (૧૦૦.૦)
કુલ	૮૧ (૭૯.૪૧)	૨૧ (૨૦.૫૯)	૧૦૨ (૧૦૦.૦)

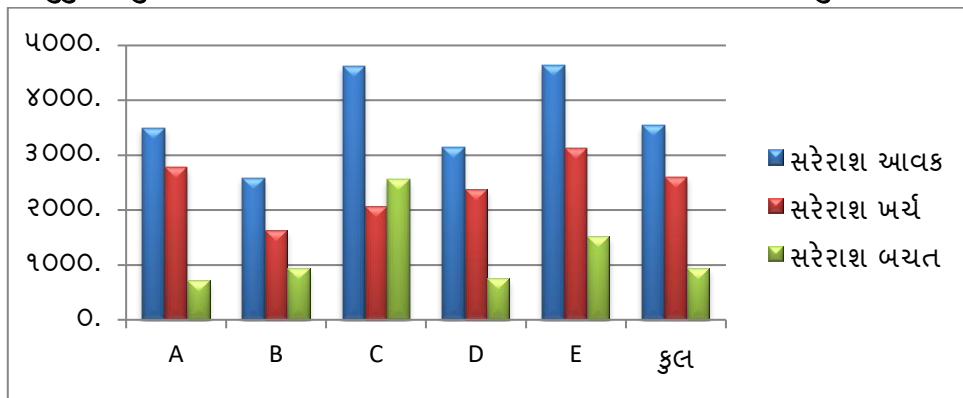
સ્ત્રોત : પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૨૦૧૮)

તારણો : કોષ્ટક નંબર ૧.૨ માં જાણી શકાય છે કે પસંદ કરાયેલ કુલ કુટુંબો માંથી ૭૯.૪૧% કુટુંબો પોતાની ઉત્પાદિત વસ્તુઓને સ્થાનિક બજારમાં વેચાણ કરતા જોવા મળે છે કારણ કે તેઓ એવા પ્રકારની વસ્તુઓ ઉત્પાદન કરે છે, જેના માટે રાષ્ટ્રીય બજારમાં ખૂબ ઓછી માંગ થાય છે અને અને આં વસ્તુઓ એવા પ્રકારની હોઈ છે જે મહાદ અંશે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉપયોગી સાબિત થઈ છે. જ્યારે ૨૦.૫૯% કુટુંબો પોતાની ઉત્પાદિત વસ્તુનું વેચાણ રાષ્ટ્રીય બજારમાં કરે છે કારણ કે તેઓ જે વસ્તુ ઉત્પાદન કરે છે તે વસ્તુની માંગ રાષ્ટ્રીય બજારમાં મોટા પ્રમાણ માં જોવા લઈ છે, અને તેઓ વસ્તુ વેચાણ માટે મોટા વેપારી તથા કોન્ટ્રાક્ટની મદદ લેતા જોવા મળ્યાં છે.

૧૧. ગૃહ ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ

કોઈ પણ કુટુંબની આર્થિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ તેની આવક, ખર્ચ અને બચતનાં આધારે મેળવી શકાય છે. આવક દ્વારા જીવનધોરણનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે, કુટુંબની આવકમાં ધંધો, નોકરી, ખેતી, ખેતમજૂરી, પશુપાલન, અને છુટક મજૂરી વગેરે આવકના સાધનો દ્વારા કુટુંબની આવક મેળવી શકાય છે. તેની સાથે સાથે કુટુંબનો ખર્ચ અને બચતનો અભ્યાસ કરવું એટલું જ જરૂરી છે.

કુટુંબની કુલ સરેરાશ માસિક આવક ખર્ચ અને બચત અંગેની માહિતી દર્શાવતું આલેખ :

સ્ત્રોત : પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૨૦૧૮)

તારણો : ઉપર દર્શાવેલ આલેખમાં જોઈ શકાય છે કે જૂથ E ની કુલ સરેરાશ માસિક આવક અને સરેરાશ માસિક ખર્ચ અન્ય જૂથોની સરખામણીમાં વધારે છે, કારણ કે જૂથ E સમકડા અને દેવોને રાખવા માટેના સાધનોનું ઉત્પાદન કરે છે. જેની માંગ સ્થાકીન અને

રાષ્ટ્રીય બજારમાં સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જેનું વળતર પણ તેમણે સારું મળે છે. તેની સાથે તેના ખર્ચા પણ વધારે જોવા મળ્યાં છે, કારણ કે તેઓ વસ્તુ ઉત્પાદનમાં ટેકનોલોજી અટેલે કે મશીનો નો ઉપયોગ કરતા જોવા મળ્યાં છે. જ્યારે જૂથ C માં સરેરાશ માસિક બચત અન્ય જૂથોની સરખામણીમાં વધુ જોવા મળે છે. કારણ કે આ જૂથ વાસમાં મોટા સાધનોનું ઉત્પાદન કરે છે. જેમાં સાધન ખર્ચ અન્ય જૂથોની સરખામણીમાં પ્રમાણમાં જૂથ E થી ઓછો થતો જોવા મળે છે. જેના કારણે તેમની બચત અન્ય જૂથોની સરખામણીમાં સરેરાશ પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.

સંદર્ભસૂચી

1. Wikipedia/dang district, date-૨૦૦૪, ૨૦૧૭
2. પાઠક ચંદ્રકાંત (૧૯૯૧). “નાના મોટા ઉદ્યોગ માટેનો સથવારો”, કિસાન સંમેલન, ગૃહ ઉદ્યોગ વિભાગ ગુજરાત.
3. Small Industries Extension Training . 1972. “A STUDY OF national Small Industries Corporation Hire Purchase”. Hyderabad Site Institute.
૪. Indian Institute of Management (1988)“Evaluation of DIC Programme” Andhra Pradesh, Bangalore